

'The structure of Russian anti-extremist legislation', http://www.google.nl/url?sa=t&rct=j&g=&esrc=S&source=web&cd=4&ved=OCDOQFjAD&url=http%3A%2F%2Fwww.europarl.europa.eu%2Fmeetdocs%2F2009_2014%2Fdocuments%2Fdroi%2FdV%2F201%2F201011%2F20101129_3_10sova_en.pdf&ei=m1Y9U8iollbKPeavgLgG&usq=AFQjCNF-UA1oQaOYg-x_BQUbz-BYIwM9ilA, 2010, geraadpleegd op 2 april 2014.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Maria Kravchenko, 'Inappropriate enforcement of anti-extremist legislation in Russia in 2012', <http://www.sova-center.ru/en/misuse/reports-analyses/2013/06/d27382/>, 2013, geraadpleegd op 10 maart 2014.

⁴⁸ Fagan, 'Russia: "extremism" religious freedom survey, July 2012'.

⁴⁹ Victoria Arnold and Geraldine Fagan, 'Russia: two "extremism" bans overturned – but bans, fines continue', http://www.forum18.org/archive.php?article_id=1920, 2014, geraadpleegd op 26 juni 2014.

⁵⁰ Kristen Blyth, 'No future for Mosque-ow', www.themoscownews.com/local/20130401/191396832/No-future-for-Mosque-ow.html, 2013, geraadpleegd op 22 maart 2014.

⁵¹ Rossiiskii Institut Strategicheskikh Issledovaniï, www.riss.ru, geraadpleegd op 22 maart 2014.

⁵² Maria Kravchenko, 'Inappropriate enforcement of anti-extremist legislation in Russia in 2013', <http://www.sova-center.ru/en/misuse/reports-analyses/2014/06/d29660/>, 2014, geraadpleegd op 17 juni 2014.

⁵³ Kravchenko, 'Inappropriate enforcement of anti-extremist legislation in Russia in 2013'.

⁵⁴ Rais Suleimanov, 'Hizb ut-Tahrir v Tatarstane: ideologiya, struktura organizatsii, deiatel'nost'.

⁵⁵ Milrad Futulaev, 'Ekspert: vriad li mozhno nazvat' russkikh musul'man russkimi liud'mi', [http://sp-analytic.ru/popularity/2044-ekspert-vryad-li-mozhno-](http://sp-analytic.ru/popularity/2044-ekspert-vryad-li-mozhno-nazvat-russkikh-musulman-russkimi-lyudmi.html)

[nazvat-russkikh-musulman-russkimi-lyudmi.html](http://sp-analytic.ru/popularity/2044-ekspert-vryad-li-mozhno-nazvat-russkikh-musulman-russkimi-lyudmi.html), 2013, geraadpleegd op 25 februari 2014.

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ NEWSru.com, 'Novoobrashchenye musul'mane ukhodiat ne prosto v islam, a v islamskie sekty, shchitaiut eksperty', http://www.newsru.com/arch/religy/02feb2011/neue_moslems.html, 2011, geraadpleegd op 20 juni 2014.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Elena Svetlova, 'Islam slavianskoi natsional'nosti. Nado li eto boiat'sia?', <http://www.mk.ru/politics/russia/interview/2011/02/07/563773-islam-slavyanskoy-natsionalnosti.html>, 2011, geraadpleegd op 21 juni 2014.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Iuliia Latynina, 'Vtoraia faza dzhikhada', <http://www.novayagazeta.ru/society/54194.html>, 2012, geraadpleegd op 27 juni 2014.

⁶² Vadim (Kharun) Sidorov, 'O normanskom samoopredelenii', <http://v-sidorov.livejournal.com/276828.html>, 2013, geraadpleegd op 26 juni 2014.

⁶³ Sidorov, 'Interv'iu Eve Rogaar (Amsterdam)', <http://v-sidorov.livejournal.com/2013/12/05/>, 2013, geraadpleegd op 5 december 2013.

⁶⁴ Alfrid Bustanov en Michael Kemper, 'Valiulla Iakupov's Tatar Islamic Traditionalism', in: *Asiatische Studien*, 3 (2013), 818.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Musa Muradov en Zaur Farniev, 'Russkii mufti Osetii nazval Khattaba uchitelem', <http://region15.ru/articles/2554/>, 2010, geraadpleegd op 1 juli 2014.

⁶⁷ Galina Babich, interview via e-mail, 18 maart, 2014.

'Het algemeen menselijk falen dat ons verbindt'

De reclassering van 'foute' Nederlanders na de Tweede Wereldoorlog, 1945-1950

Elske Rotteveel

In dit artikel houdt Elske Rotteveel zich bezig met de vraag wat er gebeurde met vrijgelaten collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog. Deze vrijlatingen werden behandeld door de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), die een welwillende houding richting de vrijgelatenen hanteerde. Elske Rotteveel beargumenteert dat dit voornamelijk ligt aan het gebruik van de externe factoren in de maatschappij die de STPD wist te gebruiken.

Na de bevrijding werden in Nederland in korte tijd tussen de 120.000 en 150.000 vermeende landverraders opgepakt en in interneringskampen geplaatst.¹ Koningin Wilhelmina had deze Nederlandse collaborateurs in 1941 al gekarakteriseerd als 'de handvol verraders waarvoor in een bevrijd Nederland geen plaats meer zal zijn' en met die gedachte werd in Londen de Bijzondere Rechtspleging ontworpen: om 'landverraders' te vergelden en hen voor geruime tijd buiten de samenleving te plaatsen.² De handvol 'verraders' waar Koningin Wilhelmina het in 1941 over had bleek echter een grote groep te zijn en er ontstond een probleem van overbelasting. De interneringskampen stroomden vol, de leefomstandigheden waren er erbarmelijk en voor de Bijzondere Rechtspleging was de juridische last te groot.³ In oktober van het bevrijdingsjaar werd daarom het Besluit Politieke Delinquenten ingevoerd, dat ervoor moest zorgen dat een groot deel van de geïnterneerde Nederlanders weer in de samenleving terugkeerde door hen voorwaardelijk in vrijheid en buiten vervolging te stellen.⁴

Op de naleving van de gestelde voorwaarden bij de in vrijheid- en buiten vervolgingstellingen werd toegezien door de net opgerichte Stichting Politieke Delinquenten (STPD) en haar toezichthouders. De STPD was ontstaan omdat haar oprichters zich ernstige zorgen maakten over de sociale ontwrichting die de langdurige internering voor de politieke delinquenten veroorzaakte. De Stichting predikte juist het opnieuw opnemen van alle delinquenten in de maatschappij in plaats van hun uitsluiting.⁵ Deze houding ten opzichte van de 'foute' Nederlanders kon als welwillend, of zelfs 'mild' gekarakteriseerd worden en stond lijnrecht tegenover de oorspronkelijke rancune van de Bijzondere Rechtspleging.⁶ Maar waarom nam de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten in de eerste naoorlogse jaren (tot 1950) een dergelijke, bijzondere positie in? In dit artikel wordt deze vraag beantwoord door onderzoek naar de dossiers van de afdelingen Eindhoven en Tilburg en het maandelijks blad voor toezichthouders genaamd 'Toezicht'.⁷

De houding ten opzichte van ‘foute’ Nederlanders in de jaren waarin de STPD opereerde werd volgens de historiografie veelal gekenmerkt door onverschilligheid en rancune. Zowel in recent gepubliceerd werk als in ouder onderzoek wordt die opvatting onderschreven.⁸ De onmiddellijke internering van de Nederlandse collaborateurs was in lijn met het tijdens de bezetting heersende ideaal van catharsis en vernieuwing zoals voormalig hoogleraar Nederlandse geschiedenis Hans Blom dat beschrijft. Eerst zouden de ‘fouten’ uitgestoten worden, vervolgens zou Nederland opnieuw worden opgebouwd door de ‘goeden’.⁹ De bekende Nederlandse historicus Loe de Jong schrijft in zijn magnum opus zelfs dat er zoveel haat was ontstaan dat het velen eigenlijk geen zier kon schelen hoe de collaborateurs behandeld werden.¹⁰ Ook in de Tweede Kamer werd onverschilligheid geconstateerd. De Nederlandse politica Wttewaall van Stoetwegen verwoordde het treffend: ‘De mentaliteit van ons volk is helaas nog zo dat men zich neerlegt bij de vrijlating, maar dat men geen hand wil uitsteken om dezen mensen een kans te geven.’¹¹ Hoe wist de STPD haar bijzondere positie te midden van de door Wttewaall-van Stoetwegen benoemde mentaliteit van onverschilligheid en zelfs rancune te handhaven en te legitimeren?

Het maatschappelijk tekort

Direct na de oorlog viel lidmaatschap van de NSB onder het openlijk steunen van de vijand en was dat dus strafbaar.¹² Waarom iemand lid was geworden of in hoeverre hij of zij actief en overtuigd lid was, maakte voor de arrestaties niet uit: lidmaatschap was lidmaatschap, collaboratie was collaboratie en iedereen die zich daarmee had ingelaten werd geïnterneerd. Echter niet alleen lidmaatschap van de NSB kon onder de noemer collaboratie vallen; ook vrouwen die zich met Duitse soldaten hadden ingelaten konden bijvoorbeeld als politiek delinquent worden aangemerkt. Tevens werden er mensen gearresteerd op aanwijzing van buurtgenoten.¹³ Uit het recent gepubliceerde boek *Van landverraders tot goede vaderlanders* van Helen Grevers blijkt dat het in de eerste jaren na de bezetting voor velen ondenkbaar was dat de politieke delinquenten ooit nog zouden terugkeren in de samenleving, omdat zij als groep een grote afkeer opwekten die breed gedeeld werd.¹⁴

De gehanteerde strategie van isolatie toont parallellen met de houding die in de zorg tegenover ‘onmaatschappelijke gezinnen’ bestond. Deze werden gezien als een ‘haard van sociale infectie’. De isolatie van de politieke delinquenten – eveneens een mogelijke infectiehaard – stond daarnaast in nauw verband met de ‘morele paniek’ die na de oorlog bij de bovenlaag van de Nederlandse bevolking heerste.¹⁵ Er bestond een grote bezorgdheid over de gevolgen van de oorlog voor de ‘psychische hygiëne’ van het Nederlandse volk in zijn geheel en er werd aangenomen dat een goede volksgezondheid noodzakelijk was voor een succesvol herstel van de Nederlandse samenleving.¹⁶

De massale arrestaties werden door de oprichters van de STPD echter gezien als de ‘onverzoenbare geest’ van de bijzondere rechtspleging, waarin het heersende verlangen naar totale bestraffing van het politiek delict kenbaar werd.¹⁷ Zij stonden allerm minst achter deze gang van zaken en waren juist begaan met het lot van de ‘kleine

landverrader’.¹⁸ Te midden van de ‘morele paniek’ propageerden zij de re-integratie van collaborateurs en mildheid in hun bejegening. Maar om die houding met succes te kunnen bepleiten hadden zij verzachtende omstandigheden nodig. Hoeveel schuld en verantwoordelijkheid was de politieke delinquenten volgens de STPD toe te schrijven? Hoe waren de ‘pupillen’ volgens de toezichhouders tot hun delict gekomen? Had hun persoonlijkheid hiertoe geleid of juist de omstandigheden?

In het maandelijkse blad *Toezicht* schreef de directeur van de STPD Jaap le Poole dat bij politieke delinquenten zowel met ‘milieufactoren’ als ‘karakterstructuur’ rekening moest worden gehouden in het zoeken van een verklaring voor het delict.¹⁹ Maar de verzachtende omstandigheid die door de STPD feitelijk voor alle delinquenten onder haar toezicht werd aangevoerd en daarmee de legitimatie voor de milde bejegening vormde, was het belang van omgevings- en situatiefactoren.²⁰ Voor zowel delinquenten die een idealistische keuze hadden gemaakt, als delinquenten met een opportunistische inslag was er veel begrip bij de STPD. De verklaring voor dit begrip kan worden gevonden in de veronderstelling dat beide types geen weloverwogen, principiële keuze hadden gemaakt. De omstandigheden waarin de delinquent zich voor of tijdens de oorlog had bevonden, hadden tot de ‘foute’ keuze geleid. Zelfs voor de idealist, die waarlijk in het programma van de NSB geloofde, werd betoogd dat hij geen berede-nerde keuze maakte, want: ‘idealistische overtuigingen [...] plegen echter niet langs de weg der objectieve rede te ontstaan, maar zijn het resultaat van een aantal factoren die hoofdzakelijk in de gevoelssector liggen’, zo werd door het bestuur van de STPD in *Toezicht* geschreven.²¹ De collaborateurs werden in het maandblad zelfs nog verder verexcuseerd. In een ander artikel werd over ‘foute’ organisaties en instellingen het volgende geschreven:

Er treedt [in deze atmosfeer] onder invloed ook van propaganda, welke alleen de verheerlijking van het eigene en de verkettering van het andere kent, een bewustzijnsverenging in, waardoor men horende doof en ziende blind wordt en van de daken schreeuwende feiten der werkelijkheid eenvoudig niet waarneemt.²²

De voormalig collaborateurs werden door de STPD beschouwd als een speelbal van omstandigheden en met dit argument werden de delinquenten zelf grotendeels gevrijwaard van schuld.

De geringe mate van schuld die hen werd toegeschreven verheldert het welwillende standpunt van de STPD, maar dit vormt nog geen complete verklaring voor de veroordeling van de gehanteerde isolatiestrategie. De STPD zag de oorzaak voor politiek fout gedrag in de irrationele beslissingen die omstandigheden hadden veroorzaakt. Deze denkwijze kan worden uitgelegd aan de hand van de eerder genoemde ‘morele paniek’. De wijdverbreide zorgen over de geconstateerde ‘zederverwildering’ werden namelijk vooral als urgent beschouwd vanwege het structurele karakter dat er aan de morele crisis werd gegeven. Het ging niet om problemen die puur vanwege de oorlog waren ontstaan, maar het ging om problemen die al veel langer bestonden en die in de roerige oorlogsjaren slechts een vruchtbare voedingsbodem hadden gevonden. Dit structurele karakter kon een omkering van perspectief veroorzaken: de oorlog werd

niet meer alleen als oorzaak van sociale ontwrichting en zedenverwilderung gezien, maar was zelfs mede het gevolg daarvan.²³

Ook de STPD hing deze tweeledige betekenis van ontwrichting aan. Voor een editie van *Toezicht* uit 1949 schreef een psychiater bijvoorbeeld in een artikel dat politieke delinquenten er in een rustige en zekere wereld hoogstwaarschijnlijk wel in geslaagd zouden zijn om hun evenwicht te bewaren, maar dat de maatschappij de afgelopen tien jaar verre van rustig en zeker was geweest.²⁴ Ook uit de rapporten die de toezichthouders bijhielden bleek de tweeledige interpretatie van ontwrichting. Om dit aan te tonen werd bijvoorbeeld in elk rapport de thuissituatie waarin de delinquent was opgegroeid besproken – ook als desbetreffende delinquent de veertig al was gepasseerd.²⁵

De politicoloog en pedagoog Ido Weijers constateerde in zijn boek *Terug naar het behouden huis* dat aansluitend bij de gedachte een persoon te zien als onlosmakelijk onderdeel van zijn omgeving, de neiging bestaat om ‘onmaatschappelijkheid’ te zien als een tekort van de maatschappij.²⁶ Dit sluit volledig aan op de ideeën van de STPD. voorzitter Le Poole schreef dan ook het volgende:

Wat betekent het vervangen van orde door wanorde, van recht door macht in de samenleving; welke invloeden heeft een dergelijke situatie op een individuele burger? [...] Welke zijn de gevolgen geweest van het weinig verheffende voorbeeld dat menig vooraanstaand man ten beste heeft gegeven?²⁷

Vanuit het oogpunt dat het maatschappelijk klimaat verantwoordelijkheid draagt voor de foute keuzes van haar deelnemers, is de isolatiestrategie inderdaad een vreemde oplossing en met dit gedachtegoed kon de werkwijze verschuiven van het saneren van infectiehaarden, naar het gezond maken van de gemeenschap zelf.²⁸ De STPD had bovendien nog een troef in handen om haar betoog voor re-integratie kracht bij te zetten: als de politieke delinquenten geïnterneerd bleven, zouden zij wellicht opnieuw een groep sociale paria's kunnen vormen, die gedreven zouden worden tot politiek extremisme.²⁹

Eensgezindheid, begrip en zelfdisciplinering

De buitenvervolginstellingen die onder het Besluit Politieke Delinquenten werden uitgegeven, waren voorzien van een rij voorwaarden waaraan een delinquent moest voldoen zolang hij of zij onder toezicht stond. Deze eisen werden in de gaten gehouden door de 20.000 toezichthouders van de STPD, die contact onderhielden met de aan hen toegewezen politieke delinquenten. Van de toezichthouders werd ook verwacht dat zij delinquenten hielpen met de terugkeer in de samenleving. Tot slot hadden deze vrijwilligers nog een derde, zeer belangrijke taak. De toezichthouder was namelijk degene die de maatschappelijke ban hielp verbreken.³⁰ Deze derde taak laat zien dat er bij de STPD daadwerkelijk een groot verlangen naar integratie bestond. Daarover schreef één van de oprichters:

NSB-ers en kaalgeschoren “moffenmeiden” worden door leden van de B.S.(Binnenlandse Strijdkrachten) gearresteerd in Deventer (11 april 1945)

Bron: Wikipedia

Slechts het gemeenschappelijk besef dat wij er allen niet in geslaagd zijn datgene te verwezenlijken wat ons in onze beste ogenblikken als toekomstverwachting voor ogen heeft gestaan, zal deze voor onze gemeenschap verderfelijke antithese kunnen opheffen.³¹

Binnen de verhouding tussen de toezichthouder en zijn pupil moest er sprake zijn van een bepaalde harmonie. De toezichthouder moest volgens de richtlijnen zijn pupil benaderen als gelijke, zijn eigen overwinningen en nederlagen met hem delen, hem een blik geven in zijn eigen geestelijk leven, ‘maar laat dit nooit preken zijn, laat het altijd een woord zijn van twee mensen die naast elkaar staan, van wie de een zich niet beter of meerder voelt dan de ander’.³²

Alle delinquenten die voorwaardelijk buiten vervolging en in vrijheid werden gesteld, moesten gedurende hun periode onder toezicht voldoen aan de voorwaarde van ‘goed Nederlanderschap’.³³ Conform de richtlijn vanuit de overheid betekende dit dat een delinquent niet opnieuw politiek ‘fout’ gedrag mocht vertonen. Maar de STPD streefde naar een complete reclassering, waarbij niet alleen de politieke voorkeur van de delinquent het subject vormde, maar ‘de mens zelf’. De stichting beoogde een delinquent normen en waarden bij te brengen in alle facetten van het leven.³⁴

Het politieke vlak werd echter niet geheel achterwege gelaten bij de reclassering. Het werd namelijk wel van belang geacht dat de delinquenten gemotiveerd waren om hun politieke verleden te vergeten en te erkennen dat zij een misstap gemaakt hadden.³⁵ Hierop mocht alleen niet veel druk worden uitgeoefend, want de godsdienstige en staatkundige vrijheid waren logischerwijs een onaantastbaar goed bij de democratische reclassering van de STPD.³⁶ Als gevolg hiervan werd er een vorm van zelfdisciplineren verwacht van de politieke delinquenten. De verandering die de STPD wenste, moest uit de delinquent zelf voortkomen.³⁷ Één van de toezichthouders schreef in een brief over de nieuwe ‘keuzevrijheid’ van zijn pupil in *Toezicht*:

‘Een tweede punt van bespreking vormde het thema: ieder mens moet de hogere norm vinden die hem de verantwoordelijkheid van zijn daden doet inzien. Bij alles wat hij [de delinquent] vroeger meende voor goeds in het Nationaalsocialisme te vinden, heeft hij over het hoofd gezien dat hier voor hem werd uitgedacht hoe hij te handelen had. Nu moet hij de moed hebben zelf die verantwoording te aanvaarden.’³⁸

Het lijkt nogal een paradox dat de verandering uit de delinquent zelf moest komen, terwijl de schuld voor het foute gedrag bij externe omstandigheden werd gelegd. Maar opnieuw is deze tegenstrijdigheid te verklaren vanuit de ‘morele paniek’ die zo duidelijk aanwezig was in de eerste naoorlogse jaren. Omdat de oorzaak van politiek ‘fout’ gedrag werd gezien binnen de context van een maatschappelijk tekort, was de oplossing een vorm van genezing die zorgde dat de delinquent weerbaar genoeg werd om zelfstandig de juiste keuzes te maken. Zelfstandigheid vormde een bewijs van genezing, binnen de richtlijnen van de STPD. Zo schreef een toezichthouder in zijn rapport: ‘Zij heeft veel toezicht en leiding gehad in deze tijd. Zij is gekomen op het punt dat zij

zelfstandig moet kunnen zijn. (...) Zij heeft veel geleerd. Zij komt er wel!’³⁹

De STPD hamerde er op dat het toezicht en de reclassering uitgeoefend dienden te worden met regelmatig persoonlijk contact en op een sterke vertrouwensbasis.⁴⁰ Het was expliciet de bedoeling dat de delinquent zich op zijn toekomst richtte, omdat die houding ervoor kon zorgen dat de delinquent weer een plek in de samenleving wist te verwerven.⁴¹

James C. Kennedy, gespecialiseerd in Nederlandse geschiedenis, beargumenteert in zijn boek *Nieuw Babylon in aanbouw* dat veel vooraanstaande Nederlanders in de jaren waarin de STPD actief was geloofden dat zij op weg waren naar een moderne toekomst, komend vanuit de verouderde wereld van voor 1940. Die modernisering werd tevens noodzakelijk geacht voor het kwetsbare land dat Nederland in de oorlog was gebleken.⁴² Ook in de geschriften van de STPD komt de noodzaak tot verandering en het geloof in moderniteit duidelijk naar voren, met name als het de eis van begrip voor de delinquenten betreft. De samenleving was immers ‘allerminst gebaat met het voortwoekeren van een abces dat zonder afdoende behandeling tot een langzame, maar zekere ondermijning van ons toch al niet gezond volksbestaan leiden moet.’⁴³

Er werd door de STPD binnen de reclassering dan ook veel nadruk gelegd op het vervullen van een rol binnen kleine gemeenschappen zoals het gezin, de werkomgeving of een sportclub.⁴⁴ Het contact van de delinquent met anderen was een belangrijk onderdeel van de reclassering. De delinquent moest namelijk het gevoel krijgen er weer bij te kunnen horen, zodat hij zich niet als paria aan de rand van samenleving zou opstellen.⁴⁵

Onmaatschappelijk gedrag kon volgens de gezaghebbende intellectuelen van de naoorlogse jaren in de eerste plaats verklaard worden door een tekort van de maatschappij. Vaak werd dit herleid tot een gebrek aan geborgenheid.⁴⁶ Het lijkt er sterk op dat ook de STPD, gezien haar klemtoon op de integratie binnen kleine gemeenschappen, hierin geloofde.⁴⁷ Hiermee wordt ook meteen de paradox die heerst duidelijk. Enerzijds was er geloof in de noodzaak tot verandering en moderniteit, anderzijds was er de angst dat de traditionele verbanden binnen de samenleving ondermijnd zouden kunnen worden, terwijl die werden juist belangrijk geacht werden voor een gezonde maatschappij.⁴⁸ De STPD geloofde dat de voetbalvereniging, de kerk en de collega degenen waren die daadwerkelijk reclasserden. De toezichthouder was er slechts om dit proces te begeleiden.⁴⁹

De alternatieve verzetsmythe

Al in augustus 1945 wordt de eerste groots opgezette herdenking van de oorlog in Nederland georganiseerd in de vorm van een ‘herdenkingsspel’.⁵⁰ Hierin werden volgens het Polygoonjournaal van destijds ‘alle dramatische momenten uit de periode van onderdrukking en verzet symbolisch weergegeven’. De historicus Martin Bossenbroek schreef dat er een opvallend positief zelfbeeld uit dit herdenkingsspel naar voren kwam.⁵¹ Dat positieve zelfbeeld was een illustratie van wat in de historiografie de ‘nationale verzetsmythe’ wordt genoemd. Deze mythe behelsde een manier van terug-

kijken op de oorlog waarbij werd gefocust op het beeld van een natie in verdrukking en verzet.⁵² De nadruk lag op de eensgezinde strijd tegen de Duitse bezetter. Met dit zingevende verhaal kon en wilde het merendeel van de bevolking zich graag vereenzelvigen.⁵³ Daarnaast zorgde deze nationale verzetsmythe ervoor dat de Nederlandse collaborateurs op een effectieve manier buitengesloten werden van de collectieve herinnering.⁵⁴ Tegelijkertijd probeerde de STPD haar ‘foute’ pupillen weer een plek te laten vinden in de samenleving, maar paradoxaal genoeg kon het proces van uitsluiting juist bijdragen aan haar doel van insluiting.

In de nationale verzetsmythe was een duidelijk goed-fout perspectief waar te nemen en dit perspectief vormde een cruciaal element van deze herinnering. Uit dit perspectief bleek dat de periode van onderdrukking en verzet niet voor niets had plaatsgevonden en zo kon het nationale zelfrespect worden hersteld.⁵⁵ Bovendien had de mythe dus ook een zalvend en samensmedend effect: zo ontstond het beeld van het kleine en onverschrokken volk dat in een tragische tijd samen dapper stand had weten te houden.⁵⁶ Ook de STPD hanteerde een duidelijk goed-fout perspectief dat samensmedend kon werken. Zij legde het predicaat ‘fout’ daarin niet bij de voormalig collaborateurs die zij onder haar hoede nam, maar consequent bij de nationaalsocialistische bezetter.⁵⁷

Uit de geschriften van de STPD blijkt dat zij uitging van een fundamenteel verschil tussen de Duitse nationaalsocialistische geest en de Nederlandse geest. Aspecten die met een typisch nationaalsocialistische mentaliteit werden geassocieerd waren onder meer morele gebreken, geen eerbied voor de persoonlijke mening van anderen en het gebruiken van geweld.⁵⁸ De Nederlandse geest daarentegen hoorde dapper en barmhartig te zijn.⁵⁹ De STPD concludeerde echter dat de Nederlandse samenleving na de vijf roerige jaren van Duitse bezetting besmet was geraakt door de nationaalsocialistische geest. De manier waarop politieke delinquenten behandeld werden, was daarvan volgens haar een bewijs.⁶⁰ Tijdens de arrestaties en in de eerste periode van de interneringskampen hadden veel misstanden plaatsgevonden waarbij politieke delinquenten mishandeld en getreiterd werden.⁶¹ De toezichthouders verklaarden deze wantoestanden en het ontoelaatbare gedrag van de ‘goede’ Nederlanders met de invloed van vijf jaren bezetting en contact met de nationaalsocialistische Duitsers.⁶²

Dit sluit aan op wat Blom, de historicus Ivo Schöffer en de jurist Joest ‘t Hart in hun eindrapport over het opsporings- en vervolgingsbeleid in de affaire Menten schrijven.⁶³ De drie wetenschappers beargumenteerden dat na de eerste chaotische fase van de bijzondere rechtspleging uiteindelijk een fase van ‘het kwade geweten’ inzette, die zich richtte op de schaduwzijde van de uitgevoerde zuivering en het leed dat daarbij was berokkend.⁶⁴ Voor de STPD had deze fase een belangrijke functie, namelijk het kweken van begrip voor de politieke delinquenten door hen als slachtoffer te portretteren.⁶⁵ In een *Toezicht* uit 1949 werd bijvoorbeeld op een suggestieve manier de vraag gesteld of de grove mishandelingen na de bevrijding het gevolg waren geweest van opgekropte wraakgevoelens, of dat het Militair Gezag (de instantie die verantwoordelijk was geweest voor het proces van de arrestaties) wellicht alle gevaren en gebreken van een dictatoriaal bewind in zich had.⁶⁶

Met dit accent op de misstanden zorgde de STPD ervoor dat de onsympathieke behandeling van politieke delinquenten niet verdedigbaar was. Dit betekende volgens de psychiater en auteur Aloysius van Hoesel, ‘dat vele Nederlanders onbewust op bedenkelijke wijze zijn genaderd tot een geestelijk niveau waartegen zij zich gedurende vijf jaren hardnekkig hebben verzet’.⁶⁷ Ook had dit tot gevolg dat de derde taak van de toezichthouder, het kweken van begrip, tot een zeer nobele taak verworpen was. De toezichthouder ging als moraalridder voorop in de strijd tegen de onbarmhartige, nationaalsocialistische geest. Uit het concept van deze besmetting kwam dus vooral naar voren dat enerzijds de Duitse nationaalsocialistische mentaliteit ‘fout’ was, anderzijds de Nederlandse geest als tegenhanger daarvan ‘goed’ was. De ‘goede’ mentaliteit die van oorsprong in Nederland aanwezig was, was beïnvloed geraakt door de ‘slechte’ mentaliteit die zich had opgedrongen. Op die manier kon de collaboratie van Nederlanders worden gezien als on-Nederlands, worden weggezet als ‘Duits gedrag’ en uitgevoerd onder de invloed van de slechte nationaalsocialistische geest.

Deze veronderstelling ondersteunde de opvatting van een dichotomie die de STPD over politieke delinquenten had. Eerder is aan bod gekomen dat de STPD en haar toezichthouders geneigd waren hun pupillen niet verantwoordelijk te achten voor de foute keuzes die zij tijdens de bezetting hadden gemaakt. Dat was mogelijk doordat er veel waarde werd gehecht aan externe factoren. In zekere zin kwalificeerde elke toezichthouder zijn pupil dus als meeloper.⁶⁸ Bij de STPD bestond echter wel de overtuiging dat er ook collaborateurs bestonden die geen meelopers waren, maar ‘ras-collaborateurs’, zoals te lezen is in het jaarverslag van de afdeling Eindhoven:

Het gros van onze delinquenten zijn niet de ras-collaborateurs; dezen hebben, uitgekookt als ze waren, tijdig het zinkende schip verlaten en de domme massa achtergelaten, met de gevolgen van hún terreur en hún sadisme.⁶⁹

Uit geen van de gelezen rapporten blijkt echter dat een toezichthouder zijn eigen pupil als ras-collaborateur omschreef. De ras-collaborateurs lijken er slechts als symbolen te zijn geweest, als symbolische tegenhanger voor de meeloper en niet als politieke delinquenten onder toezicht van STPD. Deze opvatting van de gehanteerde dichotomie sluit aan bij de conclusie van Helen Grevers’ artikel ‘Enkel en alleen in dit geval’, waarin zij onderzoek doet naar brieven met gratieverzoeken voor geïnterneerde politieke delinquenten.⁷⁰ In deze brieven ziet zij voortdurend pogingen van de schrijvers om de verdachte los te koppelen van de groep van ‘foute’ Nederlanders. ‘Fout was de ander, niet degene die zij persoonlijk kenden’.⁷¹ Ook in *Toezicht* werd het verschil tussen de échte collaborateurs en de meelopers benadrukt met de verwoording dat veel NSB’ers eigenlijk slechte nationaalsocialisten waren, omdat zij slechts meeliepen met de échte nationaalsocialisten.⁷² Binnen deze dichotomie werden alle politieke delinquenten onder de STPD dus gezien als oorspronkelijk niet-nationaalsocialistisch, maar als een persoon met een van oorsprong goede Nederlandse geest die beïnvloed was geraakt door de Duitse mentaliteit. De politieke delinquenten konden op die manier losgekoppeld worden van de Duitse bezetter en daarmee losgekoppeld van het ‘foute etiket’ dat ze met de nationale verzetsmythe opgeplakt hadden gekregen.

Met de aanname dat de Nederlandse samenleving besmet was geraakt door de nationaalsocialistische geest werd duidelijk dat niet alleen de voormalig collaborateurs waren beïnvloed door vijf jaar dictatoriaal bewind. Het slachtofferschap van de delinquenten dat door de excessen bij de zuivering en arrestaties was ontstaan zorgde in combinatie met het idee van een universele beïnvloeding voor een zekere gelijk-schakeling tussen de delinquenten en de rest van de Nederlandse gemeenschap. Deze gelijk-schakeling oversteeg het goed-fout perspectief zoals dat binnen de verzetsmythe werd aangenomen en werd door de STPD zelfs nog verder doorgevoerd. Le Poole was bijvoorbeeld van mening dat ‘in enkele gevallen zelfs de conclusie verdedigbaar is, dat de SS’er als een *potentieel* ondergronds strijder mag worden beschouwd, evenals omgekeerd sommige deelnemers aan het verzet als *potentiele* SS’ers zijn aan te merken’.⁷³

In de alternatieve verzetsmythe van de STPD stonden de collaborateurs gezamenlijk met de ‘de rest’ van Nederland aan dezelfde kant van het spectrum. Het goed-fout-perspectief bleef bestaan, maar richtte zich volledig op de nationaalsocialistische geest die de politieke delinquenten had verleid en die bovendien de gehele Nederlandse samenleving had weten te beïnvloeden. Met deze alternatieve verzetsmythe ontstond een verhaal waarin de zwakheid van de gemeenschap centraal stond, waarin juist de gelijk-nis in hopeloosheid van alle Nederlandse burgers naar voren kwam. Ook dit verhaal werkte zingevend, zij het op een hele andere manier. De zingeving van de verzetsmythe voor ‘foute’ Nederlanders maakt van de oorlog geen heldhaftige periode die noodzakelijk was om saamhorigheid aan te tonen, maar maakt van de oorlog juist de periode die noodzakelijk was om aan te tonen dat die geborgenheid, eensgezindheid en saamhorigheid er niet was. In de eerste naoorlogse jaren ontstond echter de kans om dit allemaal goed te maken: door iedereen op te nemen in de volksgemeenschap en er gezamenlijk iets beters van te maken. Zoals het bestuur van de STPD in een van de laatste edities van *Toezicht* schreef:

Het kan verhelderend werken zich te bezinnen op de gemeenschappelijke achtergrond van dit alles. Slechts langs die weg kunnen wij komen tot de erkenning, dat naast het tekort schieten in strafrechtelijke categorieën dat ons van de politieke delinquent scheidt, het algemeen menselijk falen staat, dat ons met hem verbindt.⁷⁴

Insluiting door uitsluiting

De welwillende STPD streefde naar de terugkeer van haar politieke delinquenten in de samenleving, ondanks dat de maatschappij hen aanvankelijk probeerde uit te sluiten. Volgens de STPD hadden zij zelf nauwelijks schuld aan hun foute keuzes. Die waren eerder toe te schrijven aan hun persoonlijkheid en aan de morele ontwrichting, die ook al voor de oorlog bestond. Hen isoleren van de maatschappij zou de problemen dan ook niet oplossen.

Uit de eisen die binnen de reclassering aan de delinquenten werden gesteld blijkt echter een minder mild standpunt. Binnen de gepropageerde harmonieuze vertrouwensband van de reclassering eiste de STPD zelfdisciplineren van de delinquent binnen het onzichtbare keurslijf dat zij zelf had uitgetekend. Hier ontstaat een paradox, want enerzijds achtte de STPD de delinquenten niet verantwoordelijk voor hun keuzes tijdens de oorlog, anderzijds verwachtte zij dat verandering wel uit de delinquent zelf kwam. De morele ontwrichting, die zo’n grote rol speelde in de beweegredenen van de STPD, zou alleen volledig kunnen verdwijnen als de delinquent optimaal integreerde in de naoorlogse gemeenschap.

Een van de achterliggende ideeën van de STPD was haar alternatieve verzetsmythe: vele goede Nederlanders waren besmet geraakt door de Duitse nationaalsocialistische geest, en hun collaboratie was dus on-Nederlands. Zij waren eigenlijk meelopers, geen echte collaborateurs. De nationale verzetsmythe was in de eerste naoorlogse jaren een factor die leidde tot uitsluiting van politieke delinquenten, maar de alternatieve interpretatie droeg bij aan de legitimatie van insluiting. Zo wist de STPD, ondanks het verharde klimaat na de oorlog, haar ideaal van insluiting van politieke delinquenten in de maatschappij te legitimeren en te hanteren.

Elske Rotteveel volgt de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en houdt zich voornamelijk bezig met (de nasleep van) de Tweede Wereldoorlog. Haar interesse ligt bovenal bij ouderschap, processen van in- en uitsluiting en de escalatie van geweld in deze periode.

Noten

- ¹ P. Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van ‘foute’ Nederlanders*, 1945-1955 (Groningen 1989) 164-165.
- ² Toespraak van H.M. de Koningin voor Radio Oranje, 10 mei 1941, via <http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/NIOD02:188886664>, geraadpleegd op 30 maart 2014; A.D. Belinfante, *In plaats van Bijltesdag. De geschiedenis van de bijzondere rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978) 606; Met ‘landverraders’ en ‘collaborateurs’ werden hier alle burgers bedoeld die op welke manier dan ook de Duitse bezetter geholpen hadden (zie Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 164-165).
- ³ K. Groen, *Landverraad. De berechting van*

collaborateurs in Nederland (Weesp 1984) 52; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 171-175; Belinfante, *In plaats van Bijltesdag*, 113.

- ⁴ Belinfante, *In plaats van Bijltesdag*, 113, 129; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 171.
- ⁵ *Verslag der werkzaamheden van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten*, 1945-1947, 5.
- ⁶ *Toezicht. Tijdschrift voor en door medewerkers van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten* 3 (1948) 23.
- ⁷ Deze beide afdelingen hebben het meest opgeschreven over het werk dat zij deden.
- ⁸ H. Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België*, 1944-1950 (Amsterdam 2013) 100-104, 404; J.C.H. Blom, ‘Jaren van tucht en ascese.

- Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)' in: P.W. Klein e.a. ed., *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* ('s-Gravenhage 1981) 125-158, aldaar 137-138; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 46.
- ⁹ Blom, 'Jaren van tucht en ascese', 137-138.
- ¹⁰ L. De Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12, epiloog* (Leiden 1988) 493.
- ¹¹ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 190.
- ¹² Belinfante, *In plaats van Bijltesdag*, 113.
- ¹³ Nationaal Archief, Den Haag, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten (STPD), 1945-1952, nummer toegang 2.09.42.01, inventarisnummer 501; NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 1437; NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 502; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 164-165.
- ¹⁴ Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 100-104, 404.
- ¹⁵ H. de Liagre Böhl, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945. Een motor van wederopbouw' in: H. Galesloot en M. Schrevel ed., *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1986) 15-28, aldaar 15.
- ¹⁶ De Liagre Böhl, 'Zedeloosheidsbestrijding in 1945', 17, 20-21.
- ¹⁷ *Verslag der werkzaamheden*, 1945-1947, 5.
- ¹⁸ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 190.
- ¹⁹ *Toezicht 9* (1948) 126.
- ²⁰ NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 501.
- ²¹ *Toezicht 5-6* (1949) 49.
- ²² Ibidem.
- ²³ L. de Goeij, *De psychohygiënist. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (Nijmegen 2001) 157-158.
- ²⁴ *Toezicht 9* (1948) 129.
- ²⁵ NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 1437;

- NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 502; NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 501; NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 1439; NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 1447; *Toezicht 9* (1948) 126-128.
- ²⁶ I. Weijers, *Terug naar het behouden huis. De Utrechtse School en de Nederlandse roman* (Rotterdam 1991) 54.
- ²⁷ *Toezicht 9* (1948) 127.
- ²⁸ Weijers, *Terug naar het behouden huis*, 26.
- ²⁹ *Verslag der werkzaamheden*, 15.
- ³⁰ *Toezicht 3* (1948) 23.
- ³¹ *Toezicht 5-6* (1949) 50.
- ³² *Toezicht 3-4* (1949) 32.
- ³³ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 212.
- ³⁴ *Toezicht 2* (1948) 7.
- ³⁵ NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 1439; *Toezicht 2* (1948) 8-9.
- ³⁶ *Toezicht 3* (1948) 23.
- ³⁷ Dit sluit aan op de ideeën van de 'Utrechtse School', een prominente groep wetenschappers die door Ido Weijers wordt omschreven als 'een intellectueel centrum voor de geestelijke wederopbouw van Nederland' (zie Weijers, *Terug naar het behouden huis*, 9), en de nadruk die de deze groep op persoonlijke verantwoordelijkheid, ontplooiing en geestelijke vrijheid legde. (Zie Weijers, 25).
- ³⁸ *Toezicht 2* (1948) 8.
- ³⁹ NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 1439.
- ⁴⁰ *Toezicht 2* (1948) 7.
- ⁴¹ NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 1447; inv. nr. 1439.
- ⁴² J.C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam 1995) 25.
- ⁴³ *Toezicht 1* (1948) 9.
- ⁴⁴ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 220; *Toezicht 3* (1948) 23.

- ⁴⁵ *Toezicht 2* (1948) 8-11; *Toezicht, 1* (1948) 9.
- ⁴⁶ Weijers, *Terug naar het behouden huis*, 54; Het betreft hier wederom 'De Utrechtse School'.
- ⁴⁷ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 220; *Toezicht 3* (1948) 23.
- ⁴⁸ I. de Haan, *Zelfbestuur en staatsbeheer. Het politieke debat over burgerschap en rechtstaat in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1993) 83; I. Tames, *Doorn in het vlees. Foute Nederlanders in de jaren vijftig en zestig* (Amsterdam 2013) 32.
- ⁴⁹ *Toezicht 2* (1948) 8-11; *Toezicht 1* (1948) 9.
- ⁵⁰ M. Bossenbroek, *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 287-294.
- ⁵¹ Ibidem, 294-295.
- ⁵² R. Van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 726; Bossenbroek, *De meelstreep*, 295; P. Lagrou, 'The Politics of memory. Resistance as a collective myth in post-war France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965', in: *European Review 11* (2003) 527-549, aldaar 534; J. Withuis en A. Mooij, *Politics of war trauma. The aftermath of world wars in eleven European countries* (Amsterdam 2010) 199.
- ⁵³ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 726; Bossenbroek, *De meelstreep*, 294.
- ⁵⁴ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 280; Lagrou, 'The politics of memory', 535.
- ⁵⁵ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 280; Bossenbroek, *De meelstreep*, 295.
- ⁵⁶ Bossenbroek, *De meelstreep*, 296.
- ⁵⁷ NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 501; *Toezicht 9* (1949) 9; *Toezicht, 11* (1949) 160.
- ⁵⁸ *Toezicht 9-10* (1948) 127, 131; *Toezicht 11* (1949) 160; NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 501
- ⁵⁹ Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 194.
- ⁶⁰ NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 1661; *Toezicht 3-4* (1949) 25; *Toezicht 9* (1948)

- 127.
- ⁶¹ K. Groen, *Landverraad*, 52; Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*, 175.
- ⁶² *Toezicht 11* (1949) 160.
- ⁶³ Menten was een Blaricumse miljonair en kunstverzamelaar die een belastend oorlogsverleden zou hebben, maar hiervoor nooit was veroordeeld.
- ⁶⁴ J.C.H. Blom, A.C. 't Hart en I. Schöffner, *De affaire-Menten, 1945-1976. Eindrapport van de Commissie van onderzoek betreffende het opsporings- en vervolgingsbeleid inzake Menten vanaf de bevrijding tot de zomer van 1976 en de invloeden waaraan dat beleid al dan niet heeft blootgestaan* (Den Haag 1979) 193.
- ⁶⁵ *Toezicht 3-4* (1949) 26.
- ⁶⁶ *Toezicht 9* (1948).
- ⁶⁷ *Toezicht 11* (1949) 160.
- ⁶⁸ NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 1439; 1447; 501; 502; 1437.
- ⁶⁹ NL-HaNA, Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, 2.09.42.01, inv.nr. 1661.
- ⁷⁰ H. Grevers, 'Enkel en alleen in dit geval. Pleidooien voor de vrijlating van voormalig collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog in Nederland', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden 3* (2009) 368-389.
- ⁷¹ Ibidem, 389.
- ⁷² *Toezicht 1-2* (1949) 9.
- ⁷³ *Toezicht 9* (1948) 126-127, cursivering van de auteur.
- ⁷⁴ *Toezicht 5-6* (1949) 50.